

اوضاع اقتصادی ایران در دوران پهلوی دوم

احمد پرخیده*

اقتصاد سیاسی رژیم پهلوی

اقتصاد ایران از جمله بخش هایی که در طول دوران گذشته کمتر تحول تأثیر گذار و درون زایی را در آن شاهد بوده ایم. اقتصاد ایران در یک دوره طولانی بر بخش کشاورزی و تولید کالاهای سنتی متکی بوده است و اگر در دوره هایی احداث برخی از کارخانجات مورد توجه قرار گرفته اند نه تنها این تولیدات بومی نشدند بلکه به طور پراکنده و در نقاط خاصی متمرکز بوده اند. شاید همان گونه که بیشتر محققان تأکید کرده اند، مشکل اصلی جامعه ایران و بالطبع اقتصاد را استبداد تشکیل می داد. شاه به هر کس می خواست می بخشید و از هر کس می خواست سلب مالیت می کرد و بنابراین فقدان امنیت جانی و مالی نبود تضمین کافی حقوق مالکیت مانع رونق اقتصادی و تجمع ثروت و ابداع و نوآوری و در نتیجه گسترش تولیدات صنعتی گردید امری که در اروپای صنعتی رد یک سیر تاریخی اصلاح شده و با چاره اندیشی مناسب متفکران آن رفته رفته توسعه اقتصادی را به وجود آورده است.

وجود منابع رانتهی فراوان نیز این امر را تشدید کرده است. به طوری که با افزایش درآمدهای نفتی میزان قدرت انحصاری رژیم حاکم افزایش و با افزایش قدرت انحصاری میزان پاسخ گویی به مردم و ذی نفع های اقتصادی نیز کاهش می یافته است. این پدیده را می توان در قالب مباحث رانتیریسیم و دولت های رانتهی مورد بحث و بررسی قرار داد. منابع عظیم رانتهی در دهه ۵۰ چنان قدرتی به شاه داده بود که به آسانی و از طریق توزیع فرصت های رانتهی برای جلب حمایت نخبگان و دولتمردان هم فکر خود و در نتیجه ثبات بیشتر حکومت از آن استفاده می کرد. بررسی های تاریخی اقتصاد در دوران پهلوی نشان می دهد که دولت فاقد مدیریت و نظم ساختاری برای پیشبرد روند توسعه و ایجاد نهادهای مورد نیاز توسعه بود. ساخت اقتداری رژیم شاه حضور گروه ها و افراد سودجو و منفعت طلب در قدرت، عمل کردن در جهت طبقات ماقبل سرمایه داری، اقتدار و دیکتاتوری شخصی، عدم نهادسازی مناسب در جهت توسعه و در نتیجه اصلاحات ارضی ناقص (جدای از اهداف این اصلاحات) از جمله مواردی است که نشان دهنده عدم وجد اراده کافی برای پیشبرد توسعه در دولت پهلوی می باشد. ۱ به طور کلی سه ویژگی استبداد، فساد سیاسی و اداری و دخیل بودن ملاحظات سیاسی و رویاهای بلند پروازانه در برنامه های اقتصادی و عدم استقلال نهادهای اقتصادی و برنامه ریزی، کنترل کامل بخش خصوصی از یک طرف و شیوع فساد مالی و استفاده از اموال عمومی در جهت منافع شخصی، گسترش رانت اقتصادی در میان درباریان و اعطای مناصب اداری و پروژه ها و امتیازات اقتصادی از طرف دیگر هرگونه مجالی را برای توسعه و نوآوری از بین می برد. به مجموعه این عوامل می توان دخالت های گاه و بیگاه شاه در برنامه های توسعه که ناشی از رویاهای بلند پروازانه وی و توهم حرکت به سوی دروازه های تمدن بزرگ بود را افزود.

اصلاحات و توسعه اقتصادی در دوره (۱۳۵۷-۱۳۴۱)

این دوره از تاریخ اقتصادی ایران تحولات و بحران‌های فراوانی را در بر می‌گیرد. تدوین و ارائه طرح انقلاب سفید (لوايح دوازده گانه) که به انقلاب شاه و ملت معروف بود شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی خاصی را بر ایران حاکم کرد. بخش کشاورزی از طریق اصلاحات ارضی توسعه گسترده‌ای یافت و روابط و مناسبات ارباب رعیتی در جهت روابط و مناسبات سرمایه داری قرار گرفت و مزارع مکانیه کشت و صنعت، قطب‌های کشاورزی، شرکت‌های سهامی زراعی با روش جدید کشاورزی یکی پس از دیگری پدید آمدند. مقصود واقعی از این اصلاحات ایجاد نظام جدیدی از درون نظام قدیمی بود به گونه‌ای که به بهترین وجه در خدمت منافع بورژوازی وابسته و در حال رشد داخلی و سرمایه انحصاری غرب قرار گیرد. قرار بود شاه با وارد کردن بخش کشاورزی ایران در افتاد ملی جهانی و با فراهم آوردن امکان رشد کشت و صنعت و تبدیل کشاورزان از جا کنده شده و اضافی به اومین پرولتاریا و گروهی از کارگران صنعتی به عنوان یک پیوند دهند عمل کند. مقصود از برنامه اصلاحات ارضی نیز این بود که کشاورزان به دو گروه دارای زمین و فاقد زمین تقسیم شوند و شانس وحدت کشاورزان و دست زدن به یک انقلاب دهقانی کاهش یابد.^۲

اصلاحات ارضی در چند مرحله به اجرا درآمد اما جنبه اصلاحات کشاورزی برنامه اصلاحات ارضی ضعیف بود بنابراین در پایان اجرای این برنامه اهداف این طرح تحقق نیافت. این اهداف عبات بودند از: رشد و توسعه امور زراعی و کشاورزی در جهت تأمین نیازمندی‌های مردم و کاهش وابستگی ایران به محصولات کشاورزی وارداتی. این اهداف نه تنها تحقق نیافت بلکه نیاز ایران به واردات کشاورزی را افزون تر کرد. یعنی ۱۵ سال بعد از انقلاب شاه و ملت روستایی و روستاهای ایران به واردات مواد غذایی از خارج وابسته بودند و روز به روز این وابستگی بیشتر می‌شد. تا جایی که به ادعای منابع خارج میزان واردات کشاورزی در فاصله سال‌های ۱۳۵۶ تا ۱۳۵۷ با افزایش ۱۴ درصدی رو به رو بوده است.^۴ این واقعیت که قبل از اصلاحات ارضی ایران یکی از صادرکنندگان مواد غذایی بودف بیشتر ما را به تعجب و آ می‌دارد. گزارشگران سازمان ملل و پژوهندگان غربی که درباره اصلاحات ارضی به تحقیق و تفحص پرداخته اند در مورد شکست این اصلاحات گزارش می‌دهند که فقیرتر همیشه شدن میلیون روستایی، سیر صعودی بیکاری، کار با مزد کم در طی دهه‌ی ۱۹۶۰ و آبیاری ناکافی، رشد فرآورده‌های کشاورزی در سال تنها دو درصد بود، حال آنکه سالانه سه درصد بر تعداد جمعیت و شش درصد بر خرج زندگی افزوده می‌شد. در سال ۱۹۸۶ برای نخستین بار دولت شروع به واردات گندم برای تغذیه مردم کرد. ۵

بنابراین می‌توان گفت که عملکرد بخش کشاورزی چندان چشمگیر نبود. این اصلاحات کامل نبودند. اصلاحات ارضی وضعیت کشاورزان بدون زمین را تغییر نداد، این عده مستاجرین زمین بودند که صرفاً کار خود را در معرض فروش قرار می‌دادند و کارگران با حقوق ثابت یا موقتی بودند. این گروه ۴۰ تا ۵۰ درصد از افراد روستایی را در بر می‌گرفت.

بخش صنعت در این دوره با برنامه‌ها و طرح‌های گسترده‌ای که از طرف اقتصاد جهانی ارائه می‌شد تغییرات وسیعی را شاهد بود. حمایت‌های همه جانبه دولت از بخش از دهه ۴۰ به بعد افزایش یافت. به تدریج رشته‌های صنعتی گوناگون با برخورداری از حمایت‌های همه جانبه دولت و مشارکت مستقیم و غیر مستقیم شرکت‌های انحصاری خارجی تأسیس شد. صنایع اتومبیل‌سازی و صنایع تولید رنگ، دارو، فرآورده‌های پتروشیمی، لاستیک ف رادیو و تلویزیون و غیره عرصه‌های مختلف فعالیت صنعتی در ایران را تسخیر کردند. ۶ بخش صنعت که محور اصلی توجه به مدیریت سیاسی و برنامه‌های عمرانی بودند در این دوره از رشد و توسعه قابل توجهی برخوردار شد. در سال ۱۳۴۷ رشد صنعتی به ۱۴ درصد و در سال ۱۳۵۲-۳ به ۱۷ درصد رسید و بیشتر واحدهای صنعتی از رشد بالایی برخوردار

شدند. در اواخر این دوره حدود دو میلیون نفر در واحدهای تولید صنعتی مشغول به کار شدند و نسبت اشتغال در بخش صنعت از ۱۹/۹ در صد به ۳۰ در صد رسید. تولیدات صنایع مصرفی از قبیل پارچه بافی، سیمان و قند چندین برابر افزایش یافت. تولیدات پارچه های نخی بین سال های ۱۳۳۸ تا ۱۳۵۱ به ۷ برابر رسید و به کشورهای همسایه نیز صاد شد. ۷

کارخانه های تولید کننده کالاهای مصرفی، واسطه ای سرمایه بر و سنگین یکی پس از دیگری در قطب های صنعتی و اقتصادی کشور تأسیس شد و نیروهای ماهر و غیر ماهر شهری و مهاجرین روستایی را جذب کرد. خصوصیت عمده این نوع صنایع مصرفی بودن و وابستگی آنها از نظر مواد اولیه، قطعات، ماشین آلات نیروی انسانی متخصص و در نتیجه وابستگی تولید به خارج بود. اگر در دوره های تاریخ گذشته مراکز صنعتی (نخست روسیه و انگلیس و آلمان و به ویژه آمریکا) و انحصارهای فراملیتی تداوم و صادرات نفت خام و واردات کالا به ایران را با توسل به وسایل گوناگون دنبال می کردند. اکنون با ساختاری شدن وابستگی در صنعت نفت و دیگر بخش های صنعت، کشاورزی و خدمات، نیروهای داخلی و دلالتان سودجو برای ادامه حیات خود بر تداوم مصف و ادامه روابط اقتصادی به روال گذشته تأکید کرده و وابستگی را بیش از پیش توسعه می دادند. ۸

اگر چه بخش صنعت در این سالها تغییرات زیادی را شاهد بوده است ولی ماهیت آن مانند دوره های گذشته تحت تأثیر سه عامل اصلی یعنی دولت، درآمد حاصل از فروش نفت و اقتصاد جهانی قرار داشت. دولت تمام سرمایه گذاری بخش صنایع سنگین و سرمایه بر را خود بر عهده داشت و سایر سرمایه گذاری ها نیز زیر نظر دولت صورت می گرفت. فروش نفت به خصوص در این دوره از اهمیت بالایی در پیشبرد طرح های اقتصادی داشته است. به دنبال افزایش بهای نفت در اوایل دهه ۵۰ بلند پروازی های حرکت به سوی تمدن بزرگ اثرات خود را بیشتر از گذشته نشان می داد. از طرفی دیگر صنعت ایران مانند سایر کشورهای پیرامونی تحت تأثیر مستقیم رشد و گسترش اقتصاد جهانی قرار داشت. برنامه های توسعه عمرانی ایران بر اساس توصیه های سازمان های و مؤسسات بین المللی و جوامع زیر نفوذ اقتصاد جهانی تنظیم شد و ام ها و کمک های اقتصادی، نظامی و سیاسی این سازمان ها، پایه و اساس رشد و توسعه اقتصاد سرمایه داری پیرامونی و صنعت وابسته ایران بود. ۹. در نهایت این فرایند توسعه، وضعیت طبقاتی ایران تغییر داد.

سرمایه داری بین المللی همگام با دولت موقعیت برتری را جهت کنترل بخش های کلیدی اقتصاد به دست آورد. بورژوازی وابسته نیز کاملاً همبسته و تحت سلطه سرمایه داری بین المللی قرار داشت این طبقه متشکل از ۱۰۰۰ خانواده شامل خانواده ای اشرافی و درباری، صاحبان بانک های خصوصی و مراکز بازرگانی جدید، صاحبان صنایع و دست اندرکاران تجارت کشاورزی بود. ۱۰. ذی نفع های اصلی توسعه اقتصادی در دهه ۴۰ و ۵۰ سرمایه داران بین المللی وابسته ای بودند که در پناه حمایت های دولت قادر بودند بر اقتصاد تسلط یافته و سود کلانی به دست آورند. اینان اغلب با سرمایه نسبتاً اندک خود چنان قدرتی یافته بودند که سرمایه عمومی و سایر امکانات را برای عرضه اتمبیل های مونتاژ شده و غیره به کار می گرفتند تا پیشرفت اقتصادی ایران را به نمایش گذاشته و طبقه وابستگان دولت را خوشحال نگه دارند ولی در عوض سود سرشاری را نصیب خود می کردند.

از طرف دیگر افزایش واردات به منظور پاسخ به تقاضاهای روزافزون و در نتیجه تغییر الگوی مصرف و عادت دادن مردم به استفاده از کالاهای که امکان تولید آن در کشور موجود نبود کل زندگی اقتصادی، اجتماع و فرهنگی ایران را با

انحصارات غربی پیوند داد تا آنجا که نه تنها برای به حرکت در آوردن چرخ صنایع بلکه برای هرگونه فعالیت‌های اعم از تولیدی و خدماتی، نیازها از طریق واردات تأمین می‌شد. پس صنایع وابسته پیشاهنگ و وابستگی اقتصادی در ایران محسوب می‌شوند. ۱۱.

اخبار و رویدادها بر جای مانده از رژیم شاه شدت این وابستگی را به خوبی نشان می‌دهد. به عنوان مثال کارخانه ارج با هشت هزار کارگر در سال ۱۳۵۶ به علت نداشتن پیچ متوقف می‌شود. ۱۲.

توسعه صنعت کشور طی سال‌های قبل از انقلاب اسلامی ایران و به ویژه در برنامه‌های اول، دوم و سوم بر مبنای ایجاد و توسعه صنایع مصرفی استوار بود و قاعدتاً با گسترش کامل صنایع مصرفی و مونتاژ رفته رفته وابستگی شدید به واردات، فقدان هرگونه عمق در تولید صنعتی و فقدان رابطه منطقی میان بخش صنعت با سایر بخش‌های اقتصاد ملی و زیر بخش‌های صنعت از جمله ویژگی‌های نظام صنعتی کشور گردید. صنایع کشور همچنان از ضعف ساختار برخوردار بوده و اغلب بر صنایع مونتاژ تکیه شده بود. به این ترتیب صنایع تکنولوژی بر تا ۹۰ درصد به خارج وابسته بودند و در سال ۱۳۵۷ به جز نفت کالای عمده دیگری برای صادرات وجود نداشت و ۱۵ سال بعد از انقلاب شاه و ملت روستایی و روستانشینان همچنان به واردات مواد غذایی به خارج وابسته بودند.

در این مورد می‌توان به خبر یکی از روزنامه‌های آن زمان (رستاخیز) در تاریخ تیرماه ۱۳۵۷ اشاره کرد. در این خبر آمده است که متأسفانه در ایران در وضع کنونی باید مرغ را با قیمت گزاف برای تولید تخم مرغ جوجه کشی از خارج وارد کنیم. مرغ مادر گوشتی را در شرایط کنونی نمی‌توانیم در ایران تولید کنیم. برای تغذیه این مرغ‌ها ۷۰ درصد غذای طیور را باید از خارج از کشور وارد کنیم. البته با این همه وارد کردن‌ها برای اداره این صنعت تکنولوژی لازم و نیروی انسانی نداریم. یعنی طبق استاندارد معمولاً برای هر ۲ هزار واحد دامی به یک دامپزشک نیازمندیم ولی در ایران متأسفانه برای هر ۴۳۱۹۶ واحد دامی یک دامپزشک وجود دارد. این خبر یک نمونه بارز از وابستگی تکنولوژیکی به تولید خارجی است. در سال ۱۳۵۴ برآورد شده است که بیش از یک میلیارد دلار جریمه به کشتی‌های پرداخت شد که در خلیج فارس به علت عدم وجود امکانات و تجهیزات تخلیه بار در انتظار بار اندازی مانده بودند. ۱۳.

در پی تغییر الگوی مصرف که از زمان اصلاحات ارضی در کشور شروع شد، صنایع مونتاژ سرمایه بر در مقیاس‌های بزرگ با حمایت بی‌دریغ از بخش خصوصی وابسته به قدرت‌های داخلی و بین‌المللی، در تهران و اطراف آن استقرار یافت. پیش‌بینی برنامه‌ها در مورد بکارگیری تکنولوژی و رشد تولیدات صنعتی بسیار دورتر از واقعیت‌های موجود بود و این ناکامی سیاست صنعتی دولت را در پی داشت در حالی که برنامه ریزان پیش‌بینی می‌کردند که در برنامه پنجم تولیدات صنعتی در سطحی بالاتر از تقاضای بازار داخلی یا حداقل مساوی آن خواهد بود در عمل این تولیدات کفاف مصرف داخلی را ندارد و تکنولوژی تولید همچنان وابسته و عقب مانده بود.

سال‌های بحران

ناکارآمدی اقتصادی رژیم پهلوی به گونه‌ای بروز کرده بود که بسیاری از محققان و نویسندگان آن را علت اصلی سقوط رژیم دانسته‌اند. اما باید گفت که پدیده چند بعدی بودن علل انقلاب اسلامی از ویژگی‌های خاص این انقلابه شمار می‌رود. که علاوه بر علل سیاسی و فرهنگی و اجتماعی بر علل اقتصادی نیز تکیه دارد. در میان نظریات انقلاب،

نظریاتی وجود دارند که بر عوامل اقتصادی تأکید می کنند . به این صورت که آنچه از سوی رژیم به عنوان توسعه اقتصادی تبلیغ می شد چیزی جز رشد اقتصادی ناموزون نبود. رشد که با اتکا ر درآمدهای نفتی و کمک های مالی آمریکا صورت گرفت . بدیهی است که با هر گونه کاهش و یا نوسان در این منابع ف رشد مذکور نیز متوقف می شد و به علت تضعیف سیاست های رفاهی موجبات نارضایتی مردم را فراهم می کرد .

بررسی های کلی توسعه حقایق روشنی را پیش روی ما قرار می دهد. از اواسط دهه ۵۰ رشد و توسعه اقتصادی ناموزون و ناهماهنگ و دگرگونی سرسام آور بخش های اقتصادی و نیز تأثیرپذیری از اقتصاد جهانی چهره نامطلوب خود را نشان داد. علی رغم تبلیغات رژیم شاه در زمینه دستاوردهای عظیم اقتصادی واقعیات خبر از ناکامی اقتصادی می داد. این ناکامی ها در اواخر عمر رژیم نمود بیشتری داشت و این در واقع ناپایداری رشد اقتصادی سال های قبل از بحران اقتصادی که ناشی از رشد بی رویه قیمت نفت بود را نشان می داد حتی در طول برنامه پنجم ۱۳۵۷-۱۳۵۲ که به علت افزایش قیمت نفت رشد اقتصادی افزایش یافته بود و تفکر حرکت به سوی دروازه های تمدن بزرگ در ذهن شاه شکل گرفته بود، میزان برخورداری از رشد اقتصادی برای همه یکسان نبود و بن نوع توسعه دوگانگی اقتصادی بین بخش سنتی و مدرن را افزایش داده بود.

در بخشی از طرح های این دوره تأسیسات صنعتی مدرن قرار داشت که در کنار بخش سنتی اقتصاد بنا شده بود . بحران های اقتصادی در اواخر رژیم شاه و مخصوصا به دنبال کاهش بهای نفت و ناکارآمدی دولت ، زمینه سقوط آن را فراهم کرده بود. دولت برای تأمین بودجه برنامه ها و طرح های اقتصادی با مشکلات زیادی روبرو شد . تورم و کمبود بعضی از اقلام غذایی از تبعات بحران اقتصادی بود . رشد بی رویه قیمت خدمات شهری و افزایش هزینه زندگی که از پیامدهای تمرکز توسعه در شهرها و مهاجرت بی رویه و فساد اقتصادی بود موجبات نارضایتی بخش های وسیعی از جامعه را فراهم کرد . سیاست رفاهی رژیم با کاهش درآمدهای نفتی به بن بست رسیده بود. آهنگ شتابان مهاجرت روستائیان به شهرها به خاطر بی توجهی دولت به آنان و از سوی دیگر نیاز شهرها به ویژه تهران به کارگر سبب خالی شدن روستاها از سکنه و رکود بیشتر بخش کشاورزی و افزایش بهای محصولات این بخش شد. در نیمه دوم سال ۱۳۵۶ تورم به ۴۰ درصد رسید ، نرخ رشد صنایع غیر نفتی از ۱۴/۱ درصد در سال ۱۳۵۵ به ۹/۴ درصد در سال ۱۳۵۶ تنزل یافت ۱۴.

در دهه های ۴۰ و ۵۰ شاه ظاهرا ضرورتی برای نگرانی در خصوص احتمال یک دگرگونی انقلابی جدی برای حکومتش نمی دید و به نظر می رسید حکومتش با ثبات است . گروه های چپ و جبهه ملی به نحو مؤثری تضعیف شده بودند . اما روند نارضایتی فرهنگی و سیاسی با مشکلات اقتصادی نیز تشدید شد و این روند به رهبری همه جانبه امام خمینی شدت بیشتری به خود گرفت . علاوه بر این، سیاست های دولت برای حل مشکلات اقتصادی همانند مبارزه با گران فروشی و کاهش هزینه اجتماعی نتیجه معکوس داد و به نارضایتی عمومی دامن می زد . آغاز به کار دولت کارتر و افزایش فشار بین المللی بر شاه برای کاهش کنترل سیاسی منجر به آن شد که رهبری امام خمینی، و مردم سرعت و شدت اعتراضات و مبارزات خود را برضد رژیم افزایش بخشند.

در انتها به نظر کاتوزیان در مورد توسعه در این دوره اشاره کنیم آنچه در ایران رخ داد نه پیشرفت اجتماعی و اقتصادی بود و نه مدرنیسم ، بلکه شبه مدرنیسمی بوده که عواید نفت آن را تسریع کرد. به همین شکل تغییرات ساختاری اقتصاد نیز نه به علت شهر نشینی که به واسطه شهرزدگی بود . هنگامی که کشور در آستانه دروازه های تمدن بزرگ

قرار داشت سهم کل تولیدات صنعتی (شامل تولیدات دستی و روستایی و سنتی) در تولید ناخالص داخلی غیر نفتی ۲۰ درصد بود. در حالی که سهم خدمات ۵۶ درصد بود . با این همه حمل و نقل شهری در همه جا به ویژه تهران به قدری خراب بود که غیر قابل توصیف است وضع مسکونی جز برای وابستگان دولت و جامعه تجار ف یا وحشتناک بود و یا مشکلی هولناک . اغلب شهرهای کوچک و بزرگ از جمله تهران فاقد سیستم فاضلاب کار آمد بودند، خدمات درمانی و بهداشتی برای اغنیا بسیار گران و نامطمئن بود و برای فقرا گران و خطرناک ۱۵.

---

*احمد پرخیده، کارشناسی اقتصادی معاونت پژوهشی مرکز اسناد انقلاب اسلامی

- ۱ عباسی ، ابراهیم ، دولت پهلوی و توسعه اقتصادی ، مرکز اسناد انقلاب اسلامی ، تهران ۱۳۸۳ ، صص ۲۱۰-۲۰۹
- ۲ امیراحمدی ، هوشنگ و منوهر پروین ، ایران پس از انقلاب ، مترجم علی مرشدی زاده ، انتشارات مرکز بازشناسی اسلام و ایران ، تهران ۱۳۸۱ ، ص ۱۶۶
- ۳ سیف اللهی ، سیف الله ، اقتصاد سیاسی ایران ، پژوهشکده جامعه پژوهی و برنامه ریزی المیزان ، تهران ۱۳۷۴ ، ص ۸۶
- ۴ حسینیان ، روح الله ، چهارده سال رقابت ایدئولوژیک شیعه در ایران ۱۳۵۶-۱۳۴۳ ، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی ، تهران ۱۳۸۳ ، ص ۳۳۵
- ۶ رزاقی ، ابراهیم ، آشنایی با اقتصاد ایران، نشرنی ، تهران ۱۳۸۱ ، ص ۲۲
۷. سیف الله سیف اللهی ، همان ، ص ۸۷
۸. رزاقی ، ابراهیم ، همان ، ص ۲۲
۹. سیف الله سیف اللهی ، همان ، ص ۸۹
۱۰. معدل ، منصور ، طبقه ، سیاست و ایدئولوژی در انقلاب ایران، مترجم : محمد سالار کسرایبی ، مرکز بازشناسی اسلام و ایران ، تهران ۱۳۸۲ ، ص ۸۳
۱۱. ابریشمی ، حمید ، اقتصاد ایران ، انتشارات علمی فرهنگی ، تهران ۱۳۷۵ ، ص ۴۴
۱۲. حسینیان ، روح الله ، چهارده سال رقابت ایدئولوژیک شیعه در ایران ۱۳۵۶-۱۳۴۳ ، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی ، تهران ۱۳۸۳ ، ص ۳۷۰
۱۳. سیف ، احمد ، مقدمه ای بر اقتصاد سیاسی ، نشر نی تهران ۱۳ ، صص ۱۶۰-۱۵۸

۱۴. رهبري ، مهدي. اقتصاد و انقلاب اسلامي ايران ، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامي ، چاپ دوم ، تهران ۱۳۸۳ ،
ص ۱۶۱

۱۵. کاتوزيان ، محمدعلي ، اقتصاد سياسي ايران ، مترجمين : محمدرضا نفيسي و کامبيز عزيزي ، نشر مرکز ، چاپ
دوم ، تهران ۱۳۷۲ ، ص ۳.